

Inhoud

Voorwoord door dr. Bart Wallet	9
Inleiding door Daniel van Mourik	12
Verantwoording door Manja Ressler	19

DEEL I • Waar kan men oude namen vinden

23

Waar kan men oude namen vinden, wie kent de naam die mij verliet?	25
Joodse literatuur: een uitdijend heelal?	41
In een plooi van de mantel van de tijd	53
Joods lezen	69

DEEL II • Het taaie verleden

83

De nacht van de bevrijding	85
Jodendom zonder nostalgie	97
Niet zeuren, doorlopen	103
Zechor et hajaldoet	111

DEEL III • Een wereld van verschil

115

Een wereld van verschil I	117
Een wereld van verschil II	134
Leven na de messias. Een liberaal-Joodse visie	140
Jodendom en christendom	150
Atheïsten, agnosten en het verlangen naar het goddelijke	159

DEEL IV • De pendel van het kwaad 175

Het taboe op ethiek 177

De pendel van het kwaad en de Joodse traditie 194

DEEL V • Joodse traditie en vernieuwing 209

Jodendom voor nieuwe Joden 211

Jodendom en identiteit 226

Vrouwen in het jodendom 241

Levend jodendom voor nu en later 257

Jodendom voor liberaal-religieuze Joden 266

Bidden 273

DEEL VI • Kafka's hond 275

Filosofie en mystiek: Kafka's hond 277

Kabbala – een Joods-mystiek wereldbeeld 294

Spaans-Joodse religie en mystiek in de Middeleeuwen 301

Jichoed 335

DEEL VII • Leven en dood 339

De achtbaan van de tijd 341

Onze verstoorde relatie met leven en dood 347

Het wiel en het water 362

De parachutesprong 368

DEEL VIII • **Lernen met Andreas**

375

Pirkee Awot: hoe hoort een Jood te leven?	377
De creatieve kracht van Jacob	382
Drasja Bereesjiet (Bereesjiet/Genesis 1:1-6:8)	392
Drasja Wajeera (Bereesjiet/Genesis 19:30-38 tot en met 21:1-21)	394
Drasja Chajee Sara (Bereesjiet/Genesis 23:1-25:18)	401
Haftara Wajeesjev (Amos 2:6-3:8)	407
Drasja Sjabbat Zachor: T'roema (Sjemot/Exodus 25:1-27:19)	410
Haftara Sjabbat Hagadol (Malachi 3:4-24)	417
Inleiding Haggada	420
Let's eat (Pesach 5759: Eerste seder)	425
Inleiding Sjawoet	428
Haftara Neso (Divree Hajamiem/Kronieken II 6:1-17)	433
Haftara Pinchas (Jirmijahoe/Jeremia 1:1-2:3)	435
Drasja Mattot-Masee (Bemidbar/Numeri 30:2-36:13)	438
Drasja Sjabbat Nachamoe: Wa'etchanan (Dewariem/ Deuteronomium 3:23-7:11)	446
Haftara Sjabbat Sjoewa: (Hosjea/Hosea 14:2-10 en Micha 7:18-20)	452
Haftara Sjachariet Jom Kippoer (Jesjajahoe/Jesaja 57:14-58:14)	455
Haftara eerste dag Soekot (Jesjajahoe/Jesaja 35)	457
Woordenlijst	459
Bronvermelding	467
Dankwoord	471
Biografie redacteurs	472

Voorwoord

Vanaf 1990 tot aan haar verscheiden in 2002 publiceerde Andreas Burnier een serie Joodse essays. Het zijn even erudiete als ook persoonlijke en zelfs kwetsbare teksten, waarin we misschien wel meer dan in haar andere werk de denker Burnier in het hart kijken.

Wie deze teksten leest, kijkt mee over de schouder van Burnier bij haar zoektocht naar de betekenis van haar Joodse identiteit. Had zij lange tijd die achtergrond weggestopt, vanaf het einde van de jaren 1980 herwaardeerde zij niet alleen haar eigen Jood-zijn maar ook het jodendom als cultuur en religie. Zij was daarin allerm minst de enige: vanaf de jaren 1970 is er sprake van een bescheiden beweging van seculiere Joden die zich tot het religieuze jodendom wendden. Veel van deze *chozriem bitsjoewa*, zoals ze in het Hebreeuws worden genoemd, keerden zich tot de orthodoxie. Burnier opteerde echter voor het liberale jodendom, waar zij overigens al spoedig een kring van intellectueel gevormde Nederlandse Joden trof.

De essays documenteren het zoeken van Burnier naar de waarde van het jodendom voor het moderne leven. Daarin zoekt zij, neemt zij stellingen in die zij later weer nuanceert. Veel stukken stralen de *Entdeckersfreude* uit van iemand die een nieuwe, maar tegelijkertijd vertrouwde wereld ontdekt. Gaandeweg vindt Burnier haar eigen geluid, zelfbewust liberaal Joods, maar wars van al te knus groepsdenken. Bij haar zoeken neemt zij haar eigen intellectuele bagage met zich mee en verknoopt die met haar hervonden Joodse identiteit. Zo zijn vanuit haar eerdere fasen het feministisch engagement en de hang naar spiritualiteit te herkennen in de keuzes die zij maakt binnen de brede Joodse traditie.

Terwijl de 'Joodse essays' vooreerst de spirituele queeste van Burnier documenteren, bieden zij ook een tijdsbeeld van de 'Joodse jaren 1990'. Uiteraard zijn ook Burniers visies en interpretaties ingebed in wat zo'n vijftien jaar geleden op het terrein van Joodse studies gangbaar was. De sporen van Jacob Katz' *Out of the ghetto* en diens iconische visie op de langgerekte 'Joodse Middeleeuwen' tot aan het einde van de achttiende eeuw en een daarop volgende – vooral Duitse – Joodse Verlichting, zijn bij Burnier goed herkenbaar. Inmiddels is het beeld van de Joodse vroegmoderne tijd ingrijpend herzien. Ook de destijds nog veelvoorkomende *lachrymose conception of Jewish history*, die Joods leven voor de emancipatie van 1796 vooral als een aaneenschakeling van ellende zag, heeft Burniers visie beïnvloed.

Te midden van het persoonlijke zoeken en het verwerven van Joodse kennis, zet Burnier haar eigen accenten. Die maken de inhoud uit van wat haar Joodse erfenis genoemd zou kunnen worden. Daarbij kan aan vier thema's gedacht worden. Ten eerste brengt zij haar feministische betrokkenheid tot uiting in een gender-bewuste visie op jodendom. In veel essays is zij op zoek naar gender-gelijkheid en de eigen stem van de vrouw. Ten tweede heeft ze, bijna tussen neus en lippen door, bij haar denken over Joodse identiteit ruimte willen creëren voor wat zij 'vaderjoden' noemde: kinderen van een Joodse vader en een niet-Joodse moeder. Dit is sindsdien een gevleugelde uitdrukking geworden in Joods Nederland.

Burniers openheid voor oosterse vormen van spiritualiteit uitte zich – ten derde – in de Joodse context in een sterke hang naar Joodse mystiek, vooral in de vorm van de *Kabbala*. Veel van de essays getuigen daarvan. Zij zoekt een integratie van rationaliteit en spiritualiteit – twee zijden van haar eigen persoonlijkheid. Het zoeken naar mystiek – waarbij Kabbala en de achttiende-eeuwse vroomheidsbeweging van het chassidisme soms al te exclusief op elkaar worden betrokken – leidt in haar historische reconstructies tot enige overschatting. Anderzijds laten die eigenzinnige accenten zien waar Burniers hart naar uitging.

Misschien wel het meest tegendraads, ten slotte, is Burniers opvatting dat jodendom niet zonder religie kan. In een periode waarin een meerderheid van Nederlandse Joden het institutionele religieuze jodendom – orthodox of liberaal – links liet liggen en ‘cultuur’ de rol van religie innam, ging Burnier daar haaks op staan. Tekenend is hoe zij nota bene in een van de prominente uitingsplaatsen van de Joodse cultuur-*scene*, het Joodse Boekenweekend, een tegendraads pleidooi hield voor het *leren* van de klassieke Joodse religieuze literatuur.

Deze bundel essays geeft een onverwachte toegang tot Joods denken, Joods leven en Joods leren in die open periode ingeklemd tussen Koude Oorlog en de War on Terror: de Joodse jaren 1990. Burnier, zelf tegelijkertijd leerling en docent, is in die wereld een bekwame en betrokken gids.

Bart Wallet

Historicus ‘Jewish Studies’ Vrije Universiteit Amsterdam

De lange weg naar het jodendom

INLEIDING

‘Wie is Andreas Burnier en waarom?’ Deze vraag stelde een lerares Nederlands midden jaren zeventig in Nijmegen aan haar leerlingen en sindsdien is deze vraag een gevleugelde uitspraak geworden in onze familie- en kennissenkring.

Want wie is deze bijzondere vrouw die ik als hoogleraar, schrijver, vriendin, partner en geliefde dertig jaar lang heb gekend?

Is Andreas Burnier Catharina Irma Dessaur, roepnaam Irma, het kind dat werd geboren op 3 juli 1931? Is zij Ronnie van Dijk, het ‘Indische’ kind dat onder die zelfgekozen seksenetrale naam drie jaar zonder haar ouders zat ondergedoken in zestien pleeggezinnen? Is zij Reinier, het wegens haar vrouwelijke lichaam marginale lid van de toenmalige elitaire mannenclub Castrum Peregrini? Is zij Andreas Burnier, de schrijver achter het mannelijk pseudoniem? Is zij C.I. (Ronnie) Dessaur, de hoogleraar Criminologie met achtergrond filosofie? Of is zij Atara, de naar het jodendom teruggekeerde geassimileerde Joodse vrouw die onder deze naam in sjoel werd opgeroepen?¹

Dan zijn er nog de diverse bijnamen die haar vriendinnen haar gaven zoals De Oude Tovenaar, en de Oude Sappho en die zij zichzelf, vaak in de reviaanse traditie, gaf en waarmee zij haar brieven ondertekende zoals: Jonkheer Burnier, uw huisvrouw, uw docent, jullie Geleerde Broer, een Circusjongen, uw Zeesleepkapitein. En dan heb ik nog niet eens gesproken over de omschrijvingen van haar persoon door sommige publicisten en critici, die niet gehinderd door enige

¹ Wie antwoorden wil op deze vragen leze de biografie: Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier. Metselaar van de wereld*. Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam 2015

kennis van het bovenzinnelijke haar snerend omschreven als een zweverig kruidenvrouwtje.

Al deze namen, bijnamen en benamingen zeggen iets over Andreas' speelsheid en ongrijpbaarheid, haar onverwoestbare humor en zelfspot, maar ook over haar verscheurdheid: het gevoel te zijn geboren in een verkeerd lichaam, haar woede over wat zij noemde het seksefascisme, over de wanhoop naar het leven te zijn gestaan op grond van haar Joodse afkomst, over het verlangen naar het niet opgesloten te zijn in wat voor hokje dan ook. Zij zeggen ook wat over de verschillende kanten van haar persoon. De namen geven zoals een geologische afgraving een beeld van de gelaagdheid van haar bestaan. Een gelaagdheid waarin de lagen niet altijd duidelijk onderscheiden zijn en ook niet altijd in dezelfde richting lopen. Zij kruisen elkaar, maar er is er een die er als het ware verticaal doorheen snijdt en die zij zelf als volgt heeft omschreven:

‘Als ik mijzelf nu moet etiketteren, zou ik zeggen dat ik behoor tot de spirituele zoekers en werkers in de mensheid. Via kleine stapjes vooruit en soms enorme smakken omlaag, probeer ik in dit leven in contact te komen, of te blijven, met het Onbenoembare, waarnaar alle godsdiensten en esoterische systemen verwijzen, ieder op zijn wijze en op zijn niveau. Het doel van de mens die deze weg gaat, is uiteindelijk permanent met haar bewustzijn ‘in twee werelden’ te kunnen leven en anderen te laten delen in het licht dat zij aldus ervaart.’

Deze woorden schreef zij in 1985 en zij werden door Chris Rutenfrans aangehaald in zijn inleiding bij de essaybundel *Een gevaar dat de ziel in wil*.¹ In 1985 was er nog geen sprake van haar terugkeer naar het jodendom. In hetzelfde stuk als waaruit het voorgaande citaat komt, zegt zij dat weinig haar aan het jodendom bindt. Misschien de te-rechte angst voor die demonen die mensen tot moordzuchtige razerij kunnen brengen. Zij herkent bij andere Joden het jeugdsentiment,

¹ Chris Rutenfrans, ‘Een bewoner van twee werelden’ in: *Een gevaar dat de ziel in wil. Essays, brieven en interviews 1965-2002*. Samenstelling Ineke van Mourik en Chris Rutenfrans. Uitgeverij Augustus, Amsterdam 2003

het basisgevoel van onveiligheid. In positieve zin voelt zij zich verbonden met de liefde en gave van het woord.¹

De terugkeer naar het jodendom zou pas eind jaren tachtig plaatsvinden. Voor die tijd bleven angst en onveiligheid een grote rol spelen.

Zo vertelde zij in een interview met Elisabeth Lockhorn uit 1996:

‘In Amerika, in Boston, kwam er eens een Joodse familie op mij af. De man vroeg: “Waar is hier een koosjer restaurant?” Ik dacht dat ik ter plekke dood bleef. Mijn onmiddellijke reactie was: straks heeft de politie het gehoord... In Amsterdam durfde ik niet eens over het Europeplein te lopen, daar was namelijk Joachimsthal, een Joodse boekhandel. De mensen zouden wel eens kunnen denken dat ik dáár heen ging! Het was ziekelijk. Wie dit hoort zal wel denken: waarom zat deze vrouw niet op een gesloten afdeling.’²

In dit interview sprak zij over de jaren zeventig en bevond zij zich niet op een gesloten afdeling maar was inmiddels een succesvol hoogleraar en auteur geworden. Maar de weg terug naar haar Joodse wortels was een zware. In de jaren tachtig begon zij in toenemende mate, deels onbewust door ingrijpende dromen, deels door gebeurtenissen van buitenaf, haar Joodse verleden toe te laten. We bezochten samen onderduikadressen en Joodse begraafplaatsen, gingen naar Westerbork en zij bracht samen met Koos van Weringh (oud-collega criminologie) een bezoek aan Dachau.³

In het najaar van 1989, na de dood van haar vader, voltrok zich ineens een grote omkeer. Andreas raakte in één klap haar angst kwijt en kwam in contact met het religieuze jodendom. In de Joodse rituelen rond het sterven en de dood van haar vader herkende zij haar eigen geestelijke, spirituele innerlijke wereld. Alsof die twee werelden altijd een en dezelfde waren geweest, maar gescheiden waren door een muur van angst. Toen ging het het allemaal razendsnel. ‘*I feel quicke-*

1 ‘Het joodse levensgevoel’ in: *Een gevaar dat de ziel in wil*.

2 Interview verschenen in *Opzij* november 1996. Ook verschenen in Elisabeth Lockhorn, *Geletterde vrouwen*. Amsterdam 1996 en in *Een gevaar dat de ziel in wil*.

3 Zie het artikel: ‘München en Dachau’ in: *Een gevaar dat de ziel in wil*.

ned,' zei ze en 'het is alsof ik op een glijbaan zit.' Zij zocht contact met rabbijn David Lilienthal van de Liberaal Joodse Gemeente in Amsterdam, werd een trouwe sjoelbezoeker, leerde Hebreeuws en in goede Burnieriaanse traditie verzamelde zij in korte tijd een ruime Joodse bibliotheek. We reisden in 1991 naar Israël (alle landen eromheen had Andreas bereisd, maar Israël nog nooit), maakten op vrijdagavond sjabbat en zongen in de auto hele delen van de dienst en ander Joods repertoire, we kregen Joodse kennissen en vrienden die langzamerhand *misjpoche* werden. In toenemende mate vlogen de Joodse moppen over tafel. Andreas schafte een *tallit* (gebedsmantel) aan, werd opgeroepen in sjoel, en als zij thuis *lernde* of mediteerde, zette zij een keppel op. We seiderden, met grote intensiteit beleefden we de Hoge Feestdagen, *mezoezet* werden aangeslagen, en er kwam geen garnaal of uitgebakken spekje meer het huis in. Wij begonnen een Liberaal-Joods leven te leiden. In toenemende mate schreef Andreas artikelen en gaf lezingen over Joodse onderwerpen. Of misschien is het beter te zeggen: zij schreef en sprak over onderwerpen waarmee zij zich altijd al bezighield maar nu in een Joodse 'verpakking', zoals zij het zelf noemde. Vooral de esoterische Joodse traditie, de *Kabbala*, had haar bijzondere belangstelling.

Samen met rabbijn David Lilienthal, de andere liberale rabbijnen en publicist Manja Ressler werkte zij aan een nieuwe vertaling van het Hebreeuws gebedenboek, de *sidoer* van de Liberale Gemeente, die in het jaar 2000 is verschenen. In 1999 werd zij medeoprichter van Crescas, een educatief centrum voor zowel liberale als orthodoxe Joden, en gaf daar zelf les tot haar onverwachte overlijden in 2002.

Zo nadrukkelijk als zij afwezig was geweest, zo heftig stortte zij zich in het jodendom alsof zij alle verloren jaren wilde goedmaken. Hoe is het mogelijk dat zij zich in zo'n korte tijd thuis voelde in het jodendom, zij haar kennis zo snel verwierf en deelde op een manier alsof zij dat al haar hele leven deed en zij nooit was weg geweest?

Voor de buitenwereld, of dat nu de wereld van wetenschappers, literaire critici, feministen, of homoseksuelen was, was het al jaren moeilijk Andreas' weg te volgen. Zij conformeerde zich aan geen enkel isme en was zowel conservatief als progressief, zowel verbeeldingsrijk als een rationalist. Zij leek meer op een man dan een vrouw, zij was

een *genderbender* avant la lettre. En bovendien was zij de vrouw met de vele namen. Zij was van Joodse afkomst, maar haar keuze terug te keren naar het jodendom en de religieuze praktijk was voor de buitenwereld opnieuw iets nieuws. Iedere keer als mensen dachten haar te kunnen volgen sloeg zij ogenschijnlijk een andere weg in. Maar in feite was het geen andere weg. Wat de religie betreft zei zij altijd: 'Ik ben niet veranderd, mijn religieuze, spirituele gevoelens en ideeën waren er altijd al, de specifieke inhoud was altijd de mijne, maar ik heb in het jodendom de jas gevonden die mij het beste past.'

Zij hield van de traditie van het jodendom, maar het feit dat zij vrouw en homosexueel was, was beslissend voor de keuze van het liberale jodendom. In een interview met Ischa Meijer zei zij ooit in de voor haar typische ironische stijl:

'Als ik, God verhoede, als man was geboren, dan zou ik misschien een orthodoxe rabbijn zijn geweest. Maar omdat God, de Heer, mij heeft behoed voor dit lot en mij geboren heeft laten worden als vrouw en dankzij mijn ervaringen in de oorlog, kon ik deze uitgebreide omweg maken en heb ik uiteindelijk gekozen voor het zeer progressieve en zeer liberale jodendom.'¹

Andreas verbond zich met het liberale jodendom maar dat belette haar niet om ook daarin een eigenzinnige weg te gaan. Zij bestudeerde de Joodse traditie in al haar diversiteit en ging daarin verder dan in het liberaal jodendom gebruikelijk was. Zij was geïnteresseerd in de Joodse mystiek, de Kabbala, en haar vroegere affiniteit voor uitzonderlijke mannen als Van Gogh, Alfonso x de Wijze, Giordano Bruno, Plotinus, Marcello Ficino en Rudolf Steiner werd nu uitgebreid met de Maharal van Praag, Moshe Chaim Luzatto, Yitzhak Luria en moderne denkers als David Sheinkin, Aryeh Kaplan en vele anderen.

Andreas' leven lijkt een bijna klassiek verhaal: het verhaal van de Verloren Zoon, of het verhaal van de zoektocht naar de schat die al die

¹ Interview met Ischa Meijer. *Een uur Ischa*. VPRO Radio 30 april 1991. In: *Een gevaar dat de ziel in wil*.

tijd onder de troon in het paleis lag. Het lijkt op de talloze heldenverhalen, zwerftochten met gevaarlijke avonturen, die eindigen met de gelukkige thuiskomst en meestal is dat het einde van het verhaal.

Maar Andreas' terugkeer naar het jodendom betekende niet het totale verdwijnen van al haar kwellingen en haar angsten. Als je thuis komt kun je je wapenrusting die je gedurende je zwerftocht nodig had om te overleven aan de muur hangen, maar dat betekent ook dat je opnieuw kwetsbaar wordt.

De jaren negentig waren ook de jaren van de opkomst van openlijk antisemitisme, van wrede acties van neonazi's, de moord op Yitzchak Rabin, aanvallen op synagogen in verschillende steden van de wereld en andere bedreigende gebeurtenissen. Zij vreesde een terugval, een hernieuwde aanval op Joden, op feminisme, op homosexualiteit en op religies die gebaseerd zijn op vrij, onafhankelijk denken en individuele spirituele ervaringen. Zij wilde niet weer de strijd aangaan, niet weer de activist zijn en zich opnieuw in de publieke debatten mengen. In dat opzicht was zij vermoeid geraakt: 'Laat anderen dat nu maar doen. Ik wil de laatste jaren van mijn leven besteden aan het bestuderen van religieuze en spirituele zaken, aan schrijven en lesgeven binnen de Joodse gemeenschap.' Dat heeft zij met grote hartstocht gedaan en daarvan zijn ook de essays in dit boek getuige.

Maar de bittere zijde van Andreas' realiteit liet zich niet helemaal wegdrücken. In 1997 verschijnt de roman *De wereld is van glas*, een in essentie wanhopig boek. Zo beschrijft zij in het eerste hoofdstuk in een brief aan een onbekende rabbijn:

'Wat ik u wil vragen, is niet waarom deze wereld in vele opzichten zo afschrikwekkend is. [...] Min of meer nauwkeurige antwoorden op de vraag naar het kwaad en het lijden kan ik wel zelf in de literatuur vinden, bij de boeddhisten, de kabbalisten. Mijn vraag aan u is, waarom ik nog zo vastzit aan mijn woede over alle grofheid, de moedwillige lelijkheid, de kwaadaardigheid en het onschuldige, daaruit voorkomende lijden in deze wereld. Waardoor ben ik in deze put gevallen en hoe kan ik eruit ontsnappen? Zou ik gelijk Jozeef in de Tora, door mijn eigen naïeve bothed in de put zijn beland en zal ik, zoals Jozeef, na nog zwaardere beproevingen, uit mijn keteningen worden gered? Zal ik tenslotte ooit iets voor de

innerlijke bevrijding van anderen kunnen betekenen? Is het narcistische hoogmoed om daarnaar te verlangen en te streven?’

‘Wie de ziel in wil, moet door de omgekeerde wereld heen, door de leegte, door de angst, door het niets.’ Dit zijn Andreas’ eigen woorden uit haar debuut *Een tevreden lach* uit 1965. Door die omgekeerde wereld is zij gegaan en vervolgens heeft zij die nooit volledig achter zich kunnen laten. Andreas’ omgekeerde wereld was de wereld van vervolging, angst en moord die haar lang heeft afgesnoerd van het jodendom. Het jodendom dat zij gelukkig in al zijn positieve rijkdom heeft teruggevonden en waarvan deze bundel *Ruiter in de wolken* de neerslag is. Want als er een levensbeschouwing is die Andreas Burnier/Ronnie Dessaur op het lijf was geschreven, dan is het wel het jodendom. In het volk, de cultuur en de religie konden de veelzijdigheid van haar fascinerende persoonlijkheid en haar voorliefdes een plaats vinden: de innige band tussen cultuur en religie, de humor en ernst, het samengaan van alledaags jodendom en het meditatieve, mystieke, het levenslange *lernen*, maar ook de speelse jongeling, de scherpzinnige en creatieve denker, de moederlijke huisvader, de geleerde waarin ratio en gevoel samengaan, de ziedende profetes, de geïnspireerde leraar, de mysticus, de geliefde uit *Sjier Ha’sjierim*.

Moge haar ziel worden gebundeld in de bundel van het eeuwige leven en het eeuwige licht.

Daniel (Ineke) van Mourik
Amsterdam
3 juli 2015